

שאלה 2

ראש חודש תמוז, ה-6 ביוני 1391 היה ציון דרך עגום וטראגי בתולדות יהודי ספרד שסימל את ראשית הקריסה של ה-"קונווינציה"- החיים בתלת קיום של התרבויות והדתות שהיו קשורות לנצרות, לאיסלם וליהדות בחצי האי האיברי במשך מאות בשנים. הייתה זו תחילתו של עידן של פרעות ביהודי ספרד שיימשך כמאה שנים ויגיע לשיאו בגירוש ספרד, בשנת 1492. כך החל סופו של תור הזהב של ספרד של ימי הביניים. אכן, איש לא יכול היה לשער שפרעות ביהודים יתגלגלו לגירוש כללי של כל יהודי הממלכה על פי צו מלכותי. איש גם לא יכול היה לשער שכתוצאה מגזירות קנ"א תוקם בעתיד משטרה נוצרית ייחודית לגילוי יהודים שהמירו את דתם כלפי חוץ בלבד והמשיכו לנהל חיים יהודיים בביתם ואף חינכו כך את ילדיהם. איש גם לא דמיין שתקום קהילה שלמה של מומרים לכאורה שתנהל חיים כפולים למרות רדיפות האינקוויזיציה והעלאות פומביות על המוקד של אלה שנתפסו. כל ההשלכות האלה של אירועי קנ"א הם אירועים שלא היה אפשר להעלותם על הדעת בזמן אמת מחד, ושהיו תולדה אחד של השני, מעין "חד גדיא" מאידך: אלמלא הגזירות וחובת המרת הדת, לא הייתה נוצרת קהילה שחיה חיים כפולים, ואילו לא נוצרה קהילה כזו, לא היה גם צורך באינקוויזיציה כדי לאתר את הבוגדים לכאורה, ואלמלא האינקוויזיציה לא הייתה המלכות מחליטה שקצה נפשה ועדיף לה להיפטר מהצרה הזו שנקראת "יהודים" (בינארט, "אנוסים בדין" עמ' 25). בחיבור זה נסקור את עיקרי האירועים ונביא תופעות מרכזיות.

כבר בשנת 1378, על רקע האשמת היהודים בהרעלת הבארות שגרמה למגיפה השחורה בה נספה שליש מתושבי אירופה, החל הכומר רודף היהודים פראנד מרטינו מסביליה במסע הסתה והשמצה כנגד יהודי החבל. בטקסים נוצריים פומביים הוא קרא לנוצרים להרוס את בתי הכנסת, לסגור את היהודים באזור מיוחד (מה שמאוחר יותר זכה לשם גטו), להחרים אותם מבחינה עסקית ולעשות כל מאמץ כדי שהיהודים ימירו את דתם ויהפכו לנוצרים. יתרה מזו, מרטינו אף הכריז כי רציחת יהודים אינה פשע וכך הכשיר את הטבח. היות שלא המלוכה ולא הכנסייה טרחו לרסן את מעשיו של מרטינו, הוא המשיך בהסתה ובזריעת זרעי השנאה בקרב האוכלוסייה הנוצרית, הבורה והמשכילה כאחד. בשנת 1390, הוא קיבל משרה כנסייתית בדרג גבוה ושדרג את רמת ההסתה נגד היהודים, עם האפשרויות החדשות שעמדו לרשותו. עקב נסיבות פוליטיות וחילופי מלכים, איש לא עצר בעדו וכאשר פרצה הבעירה, בקיץ 1391, כבר לא היה אפשר לעשות הרבה.

אספסוף צמא דם ומוסת פשט על הרובע היהודי של סביליה וטבח בכל יהודי שנקרה על דרכו ושסירב להמיר את דתו באותו הרגע. נשים וילדים רבים נמכרו לעבדות למוסלמים. מספר קטן של יהודים הצליח להימלט. מסביליה, פשט גל האלימות לעריה של אנדלוסיה, היכן שהיה הריכוז הגדול ביותר של יהדות ספרד המפוארת, ומשם לקסטיליה וצפונה לבירתה בורגוס. בתוך שלושה חודשים, קהילות יהודיות בכל הערים הנוצריות המרכזיות של ספרד ושל האיים הבלאריים הושמדו. בקהילת קורדובה הושמדו כל היהודים שסירבו להתנצר ונותרו בחיים רק אלה שהוטבלו לנצרות. כך תיאר את האסון ר' חסדאי קרשקש באיגרת שכתב ליהודי אביניון שבצרפת לאחר הפרעות, בחודש אוקטובר 1391

(הרוי, "איגרת רבי חסדאי קרשקש", עמ' 63): "יום ר"ח תמוז קנ"א המר והנמהר דרך ה' קשתות האויב על קהלת סיביליה רבתי עם שהיו בה כמו ששה או שבעה אלפים בעלי בתים, הציתו באש שעריה והרגו בה עם רב, אך רובם המירו; ומהם מכרו לישמעאלים מהטף ומהנשים. והיו מסלות היהודים יושבים בדד, ורבים מתו על קדושת השם ורבים חללו ברית קודש." על פי תיאורו של רבי חסדאי, בכל עיר ועיר התנהלו הפרעות לפי תבנית קבועה: אספסוף מוסת ופרוע, מדורבן על ידי אנשי כמורה נוצריים, פשט על הרובע היהודי והעלה באש בתים, חנויות ובתי כנסת תוך שהוא מציב בפני התושבים היהודים את הבחירה בין נצרות לבין מוות.

שאלה 4

פרעות קנ"א גרמו להתנצרות של עשרות אלפי יהודים, רובם בכפייה וחלקם מרצון, מתוך שיקולי כדאיות או מסיבות אישיות. במאה השנים שחלפו מאז ועד לגירוש ספרד, היו כמה אירועים המוניים של המרת דת, כאמור אם כתוצאה מגזירות של השלטונות ולחצים חברתיים וכלכליים ואם כהחלטה פנימית של יהודים שהשתכנעו שכדאי להם להמיר את דתם. לכן, נוצרה קהילה גדולה של "נוצרים חדשים", דהיינו מומרים או conversos בספרדית, מונח שהיה תגית לסטטוס חוקי, אתני, חברתי וכלכלי ולא בהכרח דתי. המעמד החדש, על פיו נחשבו המומרים נוצרים לכל דבר ועניין, פתח בפניהם אפשרויות תעסוקה, פרנסה, מגורים ומעמד חברתי שהיו חסומות בפניהם כשהיו יהודים במוצאם. אלא שרבים מקרב המומרים חיו חיים כפולים ושמרו על זהותם היהודית בביתם ובחיק משפחתם בעוד כלפי חוץ התנהגו כנוצרים. קהילה זו, של הנוצרים לכאורה או היהודים בסתר הייתה בעייתית מבחינת החברה הספרדית. הם הפכו לקבוצה חברתית מתבדלת, לנטע זר, ועצם התיוג "נוצרים חדשים" אל מול "נוצרים ותיקים" משקף זאת. איש לא דאג לספק למומרים החדשים תנאים להיקלטות חברתית, ודרכם אל הציבור הנוצרי הוצרכה להיפתח בכוחות עצמם ובאיטיות רבה. בינתיים הם נמצאו במעין מצב ביניים- מצד אחד הם כבר יצאו מכלל הקהילה היהודית וחדלו להיות יהודים, ומצד שני, עדיין לא נקלטו בחברה הנוצרית כשווים בכל לנוצרים הוותיקים. המרת הדת לא השכיחה מהנוצרים את השנאה המושרשת כלפי היהודים, וגם העובדה שהמומרים המשיכו לעסוק במקצועות בהם עסקו קודם, יצרה מעין "גילדה חברתית" שהקשתה על התערותם החברתית (ביינארט "אנוסים בדין" עמ' 11). המלכות סימנה אותם בסימני היכר חיצוניים וגזרה שלל גזירות כדי למנוע ממומרים אמיתיים להתקרב אליהם יתר על המידה כדי שלא ייגררו חלילה לדבר עבירה ויכפרו בנצרותם ("המלכות על יחסים בין אנוסים ליהודים").

בחלוף השנים, לא רק שהניכור לא נעלם, הוא אף החמיר. בדורות הראשונים לאחר ההמרה, התקיימו נישואים בין נוצרים חדשים לבין נוצרים ותיקים ואפילו בקרב בני אצולה. נוצרים חדשים רבים השאירו מאחוריהם משפחות, ארוסים וארוסות, חברים עמם לא הפסיקו לשמור על קשר, זאת גם אם לא היו בהכרח יהודים בסתר. עובדה זו העלתה חשדות נגדם וגרמה לסקפטיות חברתית כלפיהם. העוינות לבשה צורה גזענית-אתנית יותר מאשר דתית. נוצרים חדשים תפסו משרות מרכזיות כיועצים פיננסיים של המלכות ועמדות בכירות בגילדות של אנשי העסקים ובעלי המלאכה, רופאים ומשפטנים, והיו גם גובי המיסים של השלטונות, מה שגרם לאנטגוניזם כלפיהם מעצם העיסוק, בנוסף על כל היתר. בהמשך גזרה המלכות ניתוק חברתי גובר והולך על הנוצרים החדשים שרבים מהם ראו את עצמם נוצרים לכל דבר אך רבים עוד יותר שמרו כאמור על זהותם היהודית בחשאי. כל המומרים נותקו מהקהילות היהודיות אליהן השתייכו קודם, ולמרות ששמרו על קשרים חברתיים, היה עליהם להיזהר בכך מאד